

บทที่ 6

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาเนื้อหาและบทบาทของคุดบะฮ์วันศูร์ที่มีในชุมชน ผู้วิจัยกำหนด
วัตถุประสงค์ในการศึกษาไว้ 3 ข้อคือ

1. เพื่อศึกษาคุณลักษณะทั่วไปของคุดบะฮ์วันศูร์
2. เพื่อศึกษาประเภทของเนื้อหาต่าง ๆ ที่ปรากฏในคุดบะฮ์วันศูร์
3. เพื่อศึกษาบทบาทด้านต่าง ๆ ของคุดบะฮ์วันศูร์ที่มีในชุมชน

ผู้วิจัยใช้เทคนิควิจัยหลายวิธีประกอบกันคือการวิจัยเอกสาร(Documentary Research)
การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) และการวิจัยภาคสนาม (Field Research) อันประกอบด้วย
การสัมภาษณ์ (Interview) และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation)

ผลการวิจัยโดยสรุปและการอภิปรายผลมีดังนี้

1. สรุปและอภิปรายผลคุณลักษณะทั่วไปของคุดบะฮ์วันศูร์

สรุปผลการวิจัย

คุดบะฮ์วันศูร์เป็นการกล่าวอบรมสั่งสอนของผู้นำในศาสนาอิสลามแก่ชาวมุสลิม ที่บรรล
ศาสนภาวะ ซึ่งศาสนากำหนดให้ต้องมาประกอบพิธีกรรมนี้ร่วมกันในวันศูร์ที่มีสยิด ก่อนประกอบ
พิธีละหมาดวันศูร์

ดังนั้นคุดบะฮ์วันศูร์จึงเป็นการสื่อสารในรูปแบบของสื่อพิธีกรรมทางศาสนา อันส่งผลให้
การแสดงคุดบะฮ์วันศูร์ต้องเป็นไปตามบทบัญญัติทางศาสนาอิสลามอย่างเคร่งครัด อาทิ ต้องมี
เนื้อหาภาคบังคับบางส่วนหนึ่งกล่าวเป็นภาษาอาหรับ, การแต่งกายของผู้เข้าร่วมพิธีต้องสะอาดและปก
ปิดตามหลักการ, ผู้ฟังต้องนั่งรับฟังอย่างสงบและตั้งใจ, ลำดับขั้นตอนการแสดงต้องเป็นไปตาม
ศาสนบัญญัติ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม เนื้อหาหลักที่เป็นการอบรมสั่งสอนด้วยภาษาท้องถิ่นที่ผู้ฟังเข้าใจนั้น
สามารถยืดหยุ่น นำเสนอได้อย่างครอบคลุมในทุกมิติของการดำเนินชีวิตภายใต้กรอบของหลักการ
ทางศาสนา ซึ่งจะเป็นประโยชน์ทั้งต่อตัวผู้รับฟังและชุมชนสังคม

อภิปรายผลการวิจัย

การมีสภาพเป็นพิธีกรรมของคุดบะฮ์วันศูร์ ไม่ได้เป็นอุปสรรคทางการสื่อสารแต่อย่างใด
ศาสนบัญญัติหรือข้อกำหนดทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับคุดบะฮ์วันศูร์ กลับช่วยเพิ่มประสิทธิ

ภาพประสิทธิผลทางการสื่อสารให้กับคฤบะฮ์วันศุกร์ อาทิ ข้อกำหนดที่ให้ผู้นำศาสนาหรือผู้ทรงความรู้เท่านั้นที่จะเป็นผู้แสดงคฤบะฮ์วันศุกร์ ทำให้ผู้ส่งสาร (Sender) ในคฤบะฮ์วันศุกร์มีความน่าเชื่อถือสูงมากในสายตาของผู้ฟัง, ข้อกำหนดที่ให้ผู้รับฟังต้องนั่งรับฟังอย่างสงบนิ่ง ตั้งใจเสมือนหนึ่งประกอบพิธีละหมาด ทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้ความเข้าใจในสารที่ได้รับฟังโดยง่าย พร้อมทั้งจะนำไปประพฤติกปฏิบัติต่อไป, ข้อกำหนดว่าเสียงที่พูดคฤบะฮ์ต้องดัง อย่างน้อยให้คน 40 คนได้ยินอย่างทั่วถึง และยืนแสดงคฤบะฮ์บนมิมบ์ซึ่งเป็นแท่นสูง ทำให้ผู้ฟังสามารถรับฟังและชมการแสดงได้อย่างชัดเจนทั่วถึง, การให้นำเสนอเนื้อหาสั้นกระชับ และเปิดโอกาสให้มีการเสนอเนื้อหาหลักที่เป็นการอบรมสั่งสอนในภาษาท้องถิ่นได้อย่างหลากหลายภายใต้หลักการศาสนา ทำให้ผู้ฟังไม่เบื่อหน่าย และเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตทั้งระบบอย่างแท้จริง เป็นต้น

คฤบะฮ์วันศุกร์จึงเป็นศาสนกิจที่ทรงประสิทธิภาพและทรงประสิทธิผลทางการสื่อสารไปพร้อมๆ กัน

แม้เป้าหมายหลักของการรับฟังคฤบะฮ์วันศุกร์ จะเป็นไปเพื่อให้เกิดการยำเกรง (ตักวา) ต่ออัลเลาะห์ (ซุบฮาน) โดยผู้ฟังต้องนำบทบัญญัติที่ได้รับฟังไปประพฤติกปฏิบัติในชีวิตประจำวัน แต่จากการสังเกตการประกอบพิธีคฤบะฮ์วันศุกร์ที่มีสยิดอันวาริสซุนนะฮ์ ทำให้เห็นถึงเป้าหมายแฝงอีกประการหนึ่งของพิธีนี้ คือ การให้มุสลิมได้มีโอกาสมาชุมนุมพบปะกันในรอบสัปดาห์ โดยมีสยิดเป็นศูนย์กลางของการพบปะ จะเห็นได้ว่าผู้เข้าร่วมประกอบพิธีวันศุกร์ เป็นจำนวนไม่น้อยจะใช้เวลาหลังละหมาดเสร็จ พบปะ ได้ถามทุกข์สุข และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน อันจะช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์และความรักใคร่สามัคคีกันในกลุ่มชน ตลอดจนระหว่างชุมชน จะเห็นได้ว่าหลักคำสอนทางศาสนาที่บอกถึงความสำคัญของวันศุกร์ว่าเป็นวันอีด (วันตรุษ) ซึ่งศาสนาส่งเสริมให้ชำระล้างร่างกายให้สะอาด (อาบน้ำวันศุกร์) แต่งกายสะอาดด้วยเสื้อผ้าที่ดีที่สุดที่ตนมีอยู่ และประพรมเครื่องหอมนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นการส่งเสริมบรรยากาศของการพบปะใกล้ชิดกันในระหว่างพี่น้องมุสลิม

จากการที่ผู้วิจัยเข้าร่วมประกอบพิธีและสังเกตการแสดงคฤบะฮ์วันศุกร์ที่มีสยิดอันวาริสซุนนะฮ์ พบว่าคุณลักษณะคฤบะฮ์วันศุกร์ในทางทฤษฎีและหลักการทางศาสนาที่นำเสนอในบทที่ 4 กับการปฏิบัติจริงนั้น ส่วนใหญ่มีความสอดคล้องกัน มีข้อปฏิบัติปลีกย่อยที่แตกต่างกันบ้างในแต่ละสยิด เช่นที่มัสยิดอันวาริสซุนนะฮ์ ผู้แสดงคฤบะฮ์ไม่ถือไม้เท้าขณะแสดง และมีการอาซานเพียงหนึ่งครั้ง ต่างจากการแสดงคฤบะฮ์วันศุกร์ในมัสยิดอื่น ๆ ซึ่งส่วนใหญ่นิยมถือไม้เท้าขณะแสดง และมีการอาซาน 2 ครั้ง เป็นต้น

วิธีการแสดงคฤบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะฮ์ ส่วนใหญ่จัดได้ว่าเป็นการ "พูดสด" แบบมีออาซีฟ จุดเพียงประเด็นสำคัญๆสั้นๆไว้ในกระดาดขนาดเล็กๆเอาไว้เหลือบดูเป็นครั้ง คราว สายตาส่วนใหญ่จับจ้องอยู่ที่ผู้ฟังเช่นนักพูดที่ดี บางท่านก็ไม่ต้องดูโน้ตเลย ที่ทำเช่นนั้นได้เพราะผู้แสดงคฤบะฮ์นี้ ล้วนแล้วแต่มีการศึกษาด้านศาสนาสูง จึงเชี่ยวชาญแคล่วคล่องในเรื่องที่พูด และหลายท่านยังเป็นนักพูด ที่มีทักษะทางการสื่อสารดีด้วย วิธีการแสดงคฤบะฮ์ โดยการพูดในลักษณะนี้ ถือว่าเป็นการแสดงคฤบะฮ์ตามหลักการศาสนาโดยแท้จริงและเป็นไปตามแบบอย่างของท่านนบีมุฮัมมัด (ศ็อลย)

วิธีการแสดงคุดบะฮ์ โดยการพูดเช่นนี้ จัดว่าต่างจากมัสยิดอื่นๆอีกหลายที่ ซึ่งจากข้อมูลที่ สัมภาษณ์นักวิชาการหลายท่าน ทราบว่าหลายที่ ผู้แสดงคุดบะฮ์อาจจะไม่มีการเตรียมตัวพูดดีพอ หรือไม่มั่นใจเกรงว่าจะพูดผิดพลาด จึงนำหนังสือรวมบทคุดบะฮ์มาอ่านให้ผู้เข้าร่วมพิธีฟัง จนถึงขั้นนิยมเรียกขานการพูดคุดบะฮ์ว่าเป็น “การอ่านคุดบะฮ์” หนังสือรวมคุดบะฮ์ที่อ่านก็มักใช้เล่ม เดิมๆวนเวียนอ่านจนครบปี ทำให้เนื้อหาที่อ่านซ้ำ ไม่หลากหลาย และไม่ใช่ว่าปัจจุบัน ประสิทธิภาพประสิทธิผลในการสื่อสารก็อาจลดน้อยถอยลง

2. สรุปลักษณะและอภิปรายผลประเภทของเนื้อหาต่างๆที่ปรากฏในคุดบะฮ์วันศุกร์

สรุปลักษณะการวิจัย

จากการศึกษาเนื้อหาประเภทต่างๆ ที่ปรากฏในคุดบะฮ์วันศุกร์ของมัสยิดอันวาริสซุนนะห์ จำนวน 54 คุดบะฮ์วันศุกร์ ตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ.2541 ถึงเดือนธันวาคม พ.ศ.2542 โดยผู้พูด 9 คน ผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกัน พบว่า มีการนำเสนอเนื้อหาคุดบะฮ์หลากหลาย รวม 13 ประเภท โดยมีการนำเสนอเนื้อหาว่าด้วยหลักศรัทธาทางศาสนา มากที่สุดเป็นอันดับ 1 ร้อยละ 17.86, เนื้อหาว่าด้วยหลักคุณธรรม/จริยธรรม มากเป็นอันดับ 2 คิดเป็นร้อยละ 14.29 ตามด้วยอันดับ 3 คือ เนื้อหาว่าด้วยศาสนกิจ/พิธีกรรมทางศาสนา และเนื้อหาว่าด้วยเศรษฐกิจ/การค้า/อาชีพ ถูกนำเสนอ ในปริมาณเท่ากัน ร้อยละ 11.11

เนื้อหาว่าด้วยวิทยาศาสตร์และว่าด้วยสาธารณสุข ถูกนำเสนอน้อยที่สุด ในอันดับ 10 คิดเป็นร้อยละ 0.79 เนื้อหาที่ไม่ได้กล่าวถึงในคุดบะฮ์วันศุกร์เลยคือ เรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม

อภิปรายผลการวิจัย

เนื้อหาที่ปรากฏในคุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะห์ มีความหลากหลายรวม 13 ประเภท ประกอบด้วยหลักคำสอนทางธรรมและทางโลก สอดคล้องกับคำกล่าวที่ว่า

“อิสลามมิใช่ศาสนาที่สอนให้ศรัทธาในพระเจ้าเท่านั้น แต่ยังเป็นธรรมนูญชีวิต สำหรับทุกคน ศาสนาอิสลามมีลักษณะแตกต่างจากศาสนาอื่นๆ หลายประการ ที่สำคัญคือเป็น ศาสนาที่มีบทกำหนดความเชื่อและการปฏิบัติเกือบทุกแง่มุม มีคำสอนเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ ศิลป ศาสตร์ จริยศาสตร์ สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ ฯลฯ มีคำสอนในระดับหลักการต่างๆ ไป และในระดับปฏิบัติ ในชีวิตประจำวัน มีคำสอนเกี่ยวกับด้านวัตถุและด้านจิตใจ แทบจะเรียกได้ว่า ไม่มีพฤติกรรมหรือความคิดใดของมนุษย์จะพ้นจากขอบข่ายของศาสนาอิสลามไปได้” (จริญ มะลูลิม, กิติมา อมรทัต และพรพิมล ตริโซติ, 2539 : 11-12)

แม้มีกฎของการแสดงคุดบะฮ์วันศุกร์ว่า ในเนื้อหาของการอบรมสั่งสอน ให้เป็นไปเพื่อให้เกิดความยำเกรง หรือตักวาต่ออัลเลาะห์ (ซุบฮาย) ซึ่งผู้แสดงคุดบะฮ์มัสยิดหลายแห่งมักตีความหมายคำว่า “ตักวา” โดยแคบ ทำให้มุ่งเสนอเฉพาะเนื้อหาการศรัทธาต่อพระเจ้าเท่านั้น แต่

กรณีของมัสยิดอันวาริสซุนนะห์ เห็นได้ชัดว่า ผู้แสดงศุบะฮ์ดีความ “ดักวา” โดยกว้าง สอดคล้องกับความหมายที่แท้จริงของคำ ดังที่สำนักจุฬาราชมนตรี (2537 : 146-147) ได้ให้คำจำกัดความว่า

“คำว่าดักวา ตามที่นักวิชาการได้อธิบายไว้ สรุปได้ว่า คือ “การสนองตอบคำสั่งใช้และห่างไกลคำสั่งห้าม” ตามบัญญัติของอัลเลาะห์ (ซุบฮาย) เมื่อเรานำคำสั่งของศาสนาในรูปแบบใด จะใช้หรือห้ามก็ตาม มาสั่งให้คนปฏิบัติ ก็ต้องถือว่า นั่นคือศุบะฮ์ที่สมบูรณ์แบบอย่างแท้จริง ไม่ได้หมายความว่าทุกครั้งที่เสนอ ศุบะฮ์จะต้องสั่งสอนกันแต่เรื่องความยำเกรงอัลเลาะห์จนไม่กล้าพูดเรื่องอื่น เพราะกลัวจะไม่ใช้ศุบะฮ์”

คำสั่งสอนของพระผู้เป็นเจ้าในศาสนาอิสลามที่ทรงใช้ให้มนุษย์ประพฤติปฏิบัติ และที่ทรงห้ามหรือให้ละเว้นนั้น มีบัญญัติไว้ครอบคลุมในทุกมิติการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ดังที่ได้นำเสนอการอธิบายโดย จรัญ มะลูลีม , กิติมา อมรทัต และพรพิมล ตรีโชติ ไปแล้วในตอนต้น ด้วยเหตุนี้เอง จึงเห็นความหลากหลายในการนำเสนอเนื้อหาของศุบะฮ์วันศุกร์ มัสยิดอันวาริสซุนนะห์

จะเห็นว่าความหลากหลายในการนำเสนอเนื้อหาของศุบะฮ์วันศุกร์ สัมพันธ์กับความสามารถในการตีความคำว่า “ดักวา” ของผู้แสดงศุบะฮ์วันศุกร์ จากคำกล่าวของสำนักจุฬาราชมนตรีที่ว่า “ไม่ได้หมายความว่าทุกครั้งที่เสนอศุบะฮ์จะต้องสั่งสอนกันแต่เรื่องความยำเกรงอัลเลาะห์ จนไม่กล้าพูดเรื่องอื่น เพราะกลัวไม่ใช้ศุบะฮ์” ตลอดจนการให้สัมภาษณ์ของนักวิชาการศาสนาหลายท่าน (วินัย สะมะฮูน, สัมภาษณ์, 29 ธันวาคม 2514 ; อับดุลเลาะห์ หนุ่มสุข, สัมภาษณ์, 18 มกราคม 2542) ซึ่งให้เห็นว่า ยังมีผู้แสดงศุบะฮ์วันศุกร์ของมัสยิดอีกหลายแห่งที่ดีความ “ดักวา” โดยแคบ คือหมายถึง การอิหม่าน ศรัทธาต่อพระผู้เป็นเจ้าเท่านั้น ทำให้ละเลยหรือไม่กล้านำเสนอเนื้อหาอื่นๆ นอกเหนือจากนี้ เพราะเกรงจะผิดกฎหรือหลักการแสดงศุบะฮ์ ทำให้พิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์นี้บ่งพร่องเสียหาย ใช้ไม่ได้ตามหลักศาสนา เมื่อเป็นเช่นนี้จึงไม่ปรากฏความหลากหลายในเนื้อหาของศุบะฮ์วันศุกร์

สำหรับการแสดงศุบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะห์นั้น ผู้แสดงมีการตีความ “ดักวา” โดยกว้าง สอดคล้องกับความหมายที่แท้จริงของคำ คือหมายรวมถึงเนื้อหาว่าด้วยการศรัทธาและอื่นๆ ที่เป็นบทบัญญัติในศาสนาอิสลาม จึงทำให้นำเสนอเนื้อหาได้อย่างหลากหลาย ครอบคลุม

ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการตีความโดยกว้างและแคบ ก็คือการศึกษาและความเชี่ยวชาญรอบรู้ในการศาสนาของผู้พูด

ผู้พูดที่ทรงความรู้ ส่วนใหญ่จบการศึกษาศาสนาในระดับปริญญาตรีและโท จากต่างประเทศ เช่นผู้แสดงศุบะฮ์วันศุกร์ของมัสยิดอันวาริสซุนนะห์ ย่อมมีความเชี่ยวชาญในการตีความทางศาสนาได้โดยกว้าง ถูกต้องและแตกฉาน ตลอดจนย่อมเข้าใจในเจตนารมณ์เป้าหมายของการแสวงศุบะฮ์วันศุกร์ได้เป็นอย่างดีที่สามารถนำเสนอเนื้อหาได้ครอบคลุมคำสอนของอิสลามทั้งระบบ เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้รับฟังได้อย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม ความหลากหลายในการนำเสนอเนื้อหาของศุบะฮ์ ก็มีได้ขึ้นอยู่กับปัจจัยการตีความทางศาสนาโดยผู้พูดแต่เพียงประการเดียว ความนิยมชมชอบของผู้ฟังก็มีส่วนอย่างมากที่จะทำให้เนื้อหา “กระจาย” หรือ “กระจุก” ตัวอยู่ในวงแคบๆ แค่นี้เพียง 1 หรือ 2 เรื่อง

เนื้อหาว่าด้วยการศรัทธาและศาสนกิจ/พิธีกรรมทางศาสนา เป็นเนื้อหาที่ผู้พูดทราบดีว่า ผู้ฟังมุสลิมโดยทั่วไปนิยมชมชอบรับฟัง จนผู้พูดของมัสยิดหลายแห่งไม่ยักนำเสนอเนื้อหาผิดแผกจากนี้ แม้จะทราบดีว่า ในทางปฏิบัติสามารถนำเสนอเนื้อหาได้หลากหลายก็ตาม

จะเห็นได้ว่า เนื้อหาที่ว่าด้วยการศรัทธาและศาสนกิจ/พิธีกรรมทางศาสนา ที่ถูกนำเสนอมากเป็นอันดับ 1 และ 3 ในชุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะห์ ส่วนหนึ่งก็เนื่องมาจากความนิยมชมชอบของผู้ฟังต่อเนื้อหาดังกล่าวเช่นกัน

ผู้ฟังส่วนใหญ่อยากใช้เวลาในการรับฟังชุดบะฮ์ซึ่งมีอยู่น้อยนิด เพียง 15-20 นาทีต่อสัปดาห์ กับการได้ใกล้ชิดกับพระเจ้า โดยการฟังเนื้อหาที่จะช่วยเพิ่มพูนศรัทธาของตนเองต่อพระเจ้า เป็นเจ้าเป็นการเฉพาะ อันต่างจากการฟังบรรยายธรรมในวาระอื่นๆ ที่ผู้ฟังมีความต้องการฟังเนื้อหาหลากหลายกว่ามาก

นอกเหนือจากนี้ สาเหตุที่มีการนำเสนอเนื้อหาประเภทนี้มาก ก็เนื่องจากความสำคัญในตัวของมันเอง จะเห็นได้ว่า

เนื้อหาที่มาอันดับที่ 1 ว่าด้วยหลักศรัทธาทางศาสนา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ “รูก์น อีหม่าน” นั่นเอง

อันดับที่ 2 เนื้อหาว่าด้วยหลักคุณธรรม/จริยธรรม หรือกล่าวได้ว่าเป็นหลักความดีงาม หรือ อัล-อิห์ซาน

และอันดับที่ 3 เนื้อหาว่าด้วยศาสนกิจ/พิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งส่วนใหญ่เน้นหนักการนำเสนอศาสนกิจที่เป็นหลักปฏิบัติสำคัญ ที่เรียกว่ารูก์นอิสลาม

เนื้อหาทั้ง 3 ประเภทนี้ จักว่าเป็นโครงสร้างของหลักคำสอนในศาสนาอิสลาม (จรัญ มะลูลีม, กิติมา อมรทัต และพรพิมล ตรีโชติ, 2539 ; เบญจพร ทองสุข, 2540 ; ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ, 2539 ; เสาวนีย์ จิตต์หมวด, 2539) ดังนั้นผู้แสดงชุดบะฮ์วันศุกร์ จึงต้องเน้นย้ำนำเสนอมากเป็นพิเศษกว่าเนื้อหาประเภทอื่นๆ

หากพิจารณาเจาะลึกในเนื้อหาประเภทแรกที่ว่าด้วยหลักศรัทธาทางศาสนา ซึ่งถูกนำเสนอมากเป็นอันดับ 1 จะเห็นว่าบริบททางสังคมก็มีส่วนอย่างมาก ให้ต้องนำเสนอเนื้อหาประเภทนี้ในปริมาณสูงสุด

ในเนื้อหาว่าด้วยหลักศรัทธาทางศาสนา ผู้พูดเน้นย้ำเป็นพิเศษ ในเรื่อง “อะกีดะฮ์” หรือหลักการยึดมั่นในพระเจ้าองค์เดียว มิให้มีการตั้งภาคี (ซีริก) หรือนับถือยึดเหนี่ยวสิ่งอื่นใดเทียบเคียงกับพระองค์ การกล่าวกำชับในเรื่องนี้ ก็เพราะเห็นว่าในสังคมวัตถุนิยมเช่นปัจจุบัน มีความเป็นไปได้สูงที่ผู้คนจะหันไปนับถือวัตถุ โดยเฉพาะเงินตราเป็นใหญ่ จนยอมให้มันมีอิทธิพลกำหนดความเป็นไปของชีวิต และกลายเป็น “พระเจ้าองค์ใหม่” แห่งยุคสมัย จะโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม

และพร้อมๆ กับกระแสบูชาเงินตราของคนในสังคม ก็เกิดวิกฤติเศรษฐกิจจืดจางขึ้นในประเทศ ทำให้คนที่ได้รับผลกระทบทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะกลุ่มคนหาเช้ากินค่ำ หนีไปแสวงหาโชคลาภทางวัตถุ ด้วยการขูดเลขเด็ด ขอเลขห่วยจากปลาไหลเผือก หรือดันกล้วยประหลาด หรือสิ่งผิดปกติทางธรรมชาติอื่นใดก็ตามแต่ ที่ตนหลงผิดคิดว่าศักดิ์สิทธิ์ สามารถเสกสรรความมั่งคั่งโดยพลันให้แก่ตนได้

ความเชื่อในลักษณะให้คำสิ่งต่างๆ สูงเกินจริงถึงขั้นยึดมั่นนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ มีอำนาจลบล้างบาปความเป็นไปในชีวิต เทียบเท่าหรือเทียบเคียงกับอำนาจของพระเจ้าในลักษณะเช่นนี้ถือว่าเป็นความผิดร้ายแรงในศาสนาอิสลาม ถึงขั้น “ตกศาสนา” หรือสิ้นสภาพความเป็นมุสลิมเลยทีเดียว

ในสภาพการณ์เช่นนี้เอง คุดบะฮ์ว่าด้วยหลักศรัทธาทางศาสนาของมัศยิดอันวาริสซุนนะห์ จึงต้องทำหน้าที่อย่างเข้มข้น มิให้ชุมชนมุสลิมตกเป็นเหยื่อกระแสการยึดมั่นที่ผิดต่อหลักการศาสนาดังกล่าว

บริบทแวดล้อมทางสังคม ยังมีผลทำให้เนื้อหาว่าด้วยเศรษฐกิจ/การค้า/อาชีพ ถูกนำเสนอในอันดับที่สูงพลิกความคาดหมาย คือมาเป็นอันดับ 3 เท่ากันกับเนื้อหาที่ว่าด้วยศาสนกิจ/พิธีกรรมทางศาสนา

วิกฤติเศรษฐกิจตกต่ำของประเทศ กระหน้าซ้ำเติมชีวิตความเป็นอยู่ของชนชั้นล่างให้ลำบากยากแค้นยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในชุมชนมัศยิดอันวาริสซุนนะห์ ซึ่งคนส่วนใหญ่มีฐานะปานกลางถึงยากจน มีกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพรับจ้างหลายสิบคนที่ต้องถูกให้ออกจากงาน ครอบครัวขาดรายได้ คุดบะฮ์จึงสะท้อนทัศนะรายนตามหลักคำสอนทางศาสนา ให้คนจนยอมรับสภาพที่เกิดขึ้น อดทนต่อการทดสอบของพระเจ้าที่เป็นเจ้าที่ให้ประสบความทุกข์ยากและมีให้สิ้นหวังท้อแท้ในความเมตตาของพระเจ้าที่เป็นเจ้าที่เป็นผู้ประทานริสกี (ปัจจัยยังชีพ) อย่างแท้จริง ผู้แสดงคุดบะฮ์อาจเป็นห่วงกลัวคนตกงาน ไม่มีทางเลือก หันไปประกอบอาชีพไม่สุจริต คิดสั้นๆ เฉพาะหน้า เพียงเพื่อให้ได้งานได้เงิน ผู้พูดจึงเน้นย้ำตลอดเวลา ไม่ให้หันไปประกอบอาชีพที่ไม่ฮาลาลหรือไม่เป็นที่อนุมัติในศาสนา พร้อมปลอบประโลมใจคนจนว่า ในสวรรค์นั้นเป็นที่อยู่ของคนจนที่ยืนหยัดกระทำความดี

จะเห็นได้ว่า กลุ่มผู้ฟังเป้าหมายที่ผู้แสดงคุดบะฮ์ต้องการสื่อเป็นพิเศษก็คือกลุ่มคนฟังที่มีรายได้น้อย และมีความรู้ในทางศาสนาน้อย ซึ่งมีโอกาสเสี่ยงทำผิดพลาดทางศาสนาสูงเมื่อต้องประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม ผู้แสดงคุดบะฮ์ก็ได้ละเลยกลุ่มคนฟังที่มีฐานะ ซึ่งมักหลงใหลได้ปลื้มกับความมั่งคั่งทางวัตถุจนลืมทำหน้าที่ทางศาสนา โดยกำชับให้คนรวยจ่ายซากาตบริจาคทาน เพื่อช่วยเหลือบรรเทาความเดือดร้อนให้กับคนจน คนด้อยโอกาสในชุมชน และไม่ทำมาหากินเพลินจนละทิ้งการปฏิบัติศาสนกิจ

นอกจากนี้ ผู้แสดงคุดบะฮ์ยังใช้ช่วงจังหวะดังกล่าวนี้ นำเสนอเศรษฐกิจทางเลือกแบบอิสลามที่ให้ยึดหลักการประหยัด และพอเพียงทางวัตถุในการดำเนินชีวิต ชี้ให้เห็นถึงพิษภัยดอกเบี้ยที่เป็นตัวทำลายเศรษฐกิจทั้งระบบ และเสนอหลักคำสอนทางศาสนาที่กล่าวโทษไว้อย่างรุนแรงต่อผู้ที่ยุ่งเกี่ยวดอกเบี้ย

เนื้อหาที่น่าสนใจที่ถูกนำเสนอมาเป็นอันดับ 6 คิดเป็นร้อยละ 9.13 คือเนื้อหาว่าด้วยปัญหาชุมชน ตามมาด้วยเนื้อหาอันดับ 7 ว่าด้วยข้อมูลข่าวสาร/เหตุการณ์ปัจจุบัน คิดเป็นร้อยละ 7.94 นับว่าถูกนำเสนอในความถี่ที่ไม่น้อยเลยทีเดียว เนื้อหาประเภทแรกทำให้คุดบะฮ์สัมพันธ์ใกล้ชิดกับชุมชน ไม่หลุดลอยแยกตัวออกจากชุมชนและบริบทของชุมชน ส่วนเนื้อหาประเภทหลัง จะ

สร้างความสนใจให้กับคุดบะฮ์ ทำให้คุดบะฮ์ดูทันสมัย เป็นปัจจุบัน และสามารถบอกเล่าความเป็นไปของสังคมได้ในระดับหนึ่ง แม้จะไม่ลงลึกในรายละเอียดก็ตาม แต่ก็ไม่ทำให้คุดบะฮ์นั้นหลุดโลก

การที่เนื้อหาทั้ง 2 ประเภทนี้ปรากฏในคุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริษซุนนะห์ สอดคล้องกับคำกล่าวของสำนักจุฬาราชมนตรีตอนหนึ่งที่ว่า (2537:150-153) "...คุดบะฮ์ควรจะสะท้อนปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน สิ่งที่อยู่ใกล้ตัว รวมทั้งความรู้สึกนึกคิดของประชาชนในชุมชน เพราะนั่นเป็นสิ่งที่ผู้ฟังสนใจและทำให้คุดบะฮ์เป็นปัจจุบัน ไม่ล้าสมัย ข่าวสารที่ประชาชนสนใจ ก็สามารถนำมาดัดแปลงให้เข้ากับบรรยากาศของการแสดงคุดบะฮ์ โดยใช้ข่าวสารนั้นมาเกริ่นแบบไม่ต้องเจาะข่าวให้ลึกมากนัก มิฉะนั้นคุดบะฮ์จะกลายเป็นการเสนอข่าว ซึ่งผิดเจตนารมณ์"

และแม้ผู้แสดงคุดบะฮ์วันศุกร์จะไม่ถึงกับต้องรวบรวมปัญหาต่างๆ ในชุมชน เพื่อนำมาเสนอในคุดบะฮ์ โดยใช้วิธีการ "ตั้งกล่องรับความคิดเห็นไว้ที่มัสยิด ให้สัปบุรุษเสนอปัญหา แสดงความคิดเห็น" ดังที่สำนักจุฬาราชมนตรีแนะนำ หรือ ต้องทำอย่างค่อนข้างเป็นทางการในลักษณะนำข้อมูลข่าวสารและปัญหาที่ได้จากการออกไปเยี่ยมเยียนสัปบุรุษ เข้าสู่ที่ประชุมกรรมการมัสยิดเพื่อพิจารณานำเสนอในคุดบะฮ์ ดังเช่นที่มัสยิดกมาลุลอิสลาม (2536 : 87) เสนอไว้

แต่การที่ผู้แสดงคุดบะฮ์วันศุกร์ส่วนใหญ่เป็นคนที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกับชุมชน ล้มผัสกับปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนทุกเมื่อเชื่อวัน อันเนื่องจากการที่ผู้พูดส่วนใหญ่เป็นคนในชุมชน มีบ้านเรือนอาศัยอยู่ในชุมชน และอีกส่วนหนึ่ง แม้จะเป็นคนนอกชุมชน แต่ก็มาเป็นครูสอนศาสนาในโรงเรียนศาสนาปถัมภ์ ซึ่งตั้งอยู่ในชุมชน ก็ย่อมจะเป็นการเพียงพอแล้ว ที่จะนำปัญหาหรือข้อมูลข่าวสารที่ได้รับทราบในชุมชนมาสอดใส่ในคุดบะฮ์วันศุกร์ ความเข้มข้นในการนำเสนอจึงขึ้นอยู่กับความเอาใจใส่ในปัญหาที่เกิดขึ้นของผู้พูดท่านนั้น รวมถึงการตระหนักว่าคุดบะฮ์เป็นเครื่องมือหนึ่งที่จะทำให้ชุมชนร่วมแรงร่วมใจป้องกันแก้ไขปัญหา

หากจะจำแนกเนื้อหาโดยรวมทั้ง 13 ประเภทของคุดบะฮ์วันศุกร์ สามารถจำแนกได้เป็น 2 ลักษณะ คือเนื้อหาว่าด้วยหลักคำสอนทางศาสนาโดยตรง และเนื้อหาว่าด้วยหลักคำสอนทางศาสนาประยุกต์ เนื้อหาว่าด้วยหลักคำสอนทางศาสนาโดยตรง ประกอบด้วยเนื้อหาว่าด้วยหลักศรัทธาทางศาสนา, หลักคุณธรรม/จริยธรรม, ศาสนกิจ/พิธีกรรมทางศาสนา และประวัติศาสตร์อิสลาม รวมกันแล้วถูกนำเสนอในปริมาณร้อยละ 53.58

ส่วนอีกร้อยละ 46.42 เป็นเนื้อหาว่าด้วยหลักคำสอนทางศาสนาที่ถูกนำเสนอปรับประยุกต์เชื่อมโยงเข้ากับเรื่องราวต่างๆ ในการดำเนินชีวิตทางโลกของมนุษย์ อาทิ เนื้อหาว่าด้วยเศรษฐกิจ/การค้า/อาชีพ, ครอบครัว/สตรี/เยาวชน, ปัญหาชุมชนและข้อมูลข่าวสาร/เหตุการณ์ปัจจุบันก็รวมอยู่ในนี้ด้วย, การเมืองการปกครอง และอื่นๆ รวม 9 ประเภทที่ปรากฏในคุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริษซุนนะห์ ปริมาณความถี่ในการกล่าวถึงเนื้อหาในลักษณะที่สองเกือบครึ่งหนึ่งของเนื้อหาทั้งหมด นับว่าสูงทีเดียว ทั้งห่างจากเนื้อหาในลักษณะแรกไม่มากนัก

จึงเห็นได้ว่า แม้คุดบะฮ์วันศุกร์จะเป็นพิธีกรรมทางศาสนาซึ่งโดยทั่วไปจะมีคุณลักษณะทางธรรมชาติในการสะท้อนเนื้อหาว่าด้วยหลักคำสอนทางศาสนาโดยตรง อันมักสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเรื่องราวใน "โลกหน้า" (อาคีรัต) เป็นหลัก หรือเกือบทั้งหมด แต่กรณีเช่นนี้ก็กลับไม่เกิดขึ้นกับ

คุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะห์ เพราะคุดบะฮ์วันศุกร์ที่นี้ยังคงให้ความสนใจนำเสนอเรื่องราวว่าด้วยโลกนี้ (ดุนยา) ในปริมาณที่ไม่เถือย ถึงเกือบครึ่งหนึ่งของเนื้อหาที่ถูกกล่าวถึงทั้งหมด

หลักคำสอนทางศาสนาว่าด้วยศาสตร์ความรู้ต่าง ๆ ที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิตมนุษย์ในโลกนี้ จึงถูกผู้พูดหยิบยกมานำเสนอให้ผู้ฟังได้นำไปเป็น “ทางนำ” ปรับประยุกต์ใช้ในชีวิตรประจำวันได้อย่าง “มีค่า” และใช้ “ให้เป็น” พร้อมรับผลตอบแทนที่ดีในโลกหน้าต่อไป

ทัศนะของผู้แสดงคุดบะฮ์วันศุกร์ต่อไปนี้ คงจะชี้ให้เห็นว่า เหตุใดคุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะห์ ยังคงต้องมีเนื้อหาว่าด้วยโลกนี้

“เราต้องใช้ดุนยา(โลกนี้)ให้เป็น เพื่อประโยชน์ในโลกดุนยานี้ สู้่อาคีรัต(โลกหน้า)ที่ท่านนบีสอนว่าอยู่ดุนยาให้เป็น อยู่แบบให้มีค่า คืออยู่ดุนยาเพื่อสะสมเสบียงไว้สู้่อาคีรัตที่เราจะกลับไปพบ และเป็นการตอบแทนสำหรับทุกสิ่งที้อัลเลาะห์ (ซุบฮาย) สร้างมา” (คุดบะฮ์วันศุกร์ที่ 16 ก.ค. 2542)

โดยทั่วไปเนื้อหาในหลักคำสอนศาสนาอิสลามแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือเนื้อหาว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า และระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ เนื้อหาที่ว่าด้วยเรื่องราวทางโลกภายใต้มุมมอง “อิสลาม” ในคุดบะฮ์วันศุกร์ อาจกล่าวในอีกลักษณะหนึ่งว่าเป็นเนื้อหาที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ส่วนเนื้อหาว่าด้วยหลักคำสอนทางศาสนาโดยตรง หรือว่าด้วย “โลกหน้า” ส่วนใหญ่เป็นเนื้อหาเน้นความสำคัญระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า

ในการนำเสนอเนื้อหาคุดบะฮ์วันศุกร์ที่นี้ จะเห็นว่าผู้พูดมีความพยายามที่จะเชื่อมโยงเนื้อหาทั้ง 2 ส่วนเข้าด้วยกัน แม้จะพูดในศาสนกิจที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า ผู้แสดงคุดบะฮ์ก็ไม่ละเลยที่จะพูดถึงมิติความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน อาทิ การเตาบัต (สำนึกผิด) ตัวต่อพระเจ้าเป็นผู้เป็นเจ้า ผู้แสดงคุดบะฮ์ก็กล่าวว่า พระองค์จะรับการเตาบัตตัวในความผิดที่มนุษย์ได้กระทำต่อพระองค์เท่านั้น หากเป็นความผิดที่มนุษย์ได้กระทำต่อผู้อื่น จะต้องไปขออภัยต่อผู้นั้นเสียก่อน แล้วจึงมาขอเตาบัตตัวกับพระองค์ หรือการละหมาดซึ่งเป็นศาสนกิจที่แสดงมิติความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้าโดยตรง ผู้แสดงคุดบะฮ์ก็พยายามชี้ให้เห็นถึงมิติทางสังคมในการละหมาดนั้นว่า การละหมาดจะช่วยชักฟอกขัดเกลาคิดใจ มีผลห้ามปรามการกระทำชั่วของมนุษย์ ซึ่งจะทำให้สังคมมนุษย์อยู่กันอย่างสงบสุข

เมื่อพิจารณาภาพรวมทั้งหมดของเนื้อหาคุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะห์ จึงเห็นว่า เป็นเนื้อหาที่สัมพันธ์และรับใช้ชุมชน รับใช้มนุษย์ เนื้อหาในลักษณะเช่นนี้เองที่เป็นประโยชน์ต่อผู้ฟัง มีส่วนต่อการพัฒนาโลกแห่งจิตวิญญาณและโลกแห่งวัตถุของผู้ฟังและชุมชนสังคม

เนื้อหาที่พบว่ามีการนำเสนอน้อยที่สุดในคุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะห์ คือ เรื่องสาธารณสุขและวิทยาศาสตร์ โดยกล่าวถึงในปริมาณเท่ากับเพียงร้อยละ 0.79 เท่านั้น และที่ไม่ได้กล่าวถึงเลยก็คือ เรื่องสิ่งแวดล้อม

สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ น่าจะมาจากผู้แสดงคุดบะฮ์เห็นว่าเป็นหัวข้อที่ไม่สำคัญเท่ากับหัวข้ออื่นๆ ผู้ฟังอาจไม่สนใจรับฟัง เช่นเดียวกับที่ไม่ได้อยู่ในความสนใจของผู้พูด ตลอดจนอาจไม่ถนัดที่จะพูด

อันที่จริงเรื่องสิ่งแวดล้อมกำลังเป็นปัญหาและเป็นประเด็นร้อนที่อยู่ในกระแสความสนใจของคนทั้งในและต่างประเทศ ในศาสนาอิสลามเองก็มีหลักคำสอนในเรื่องนี้อยู่มาก สามารถที่จะนำมาเชื่อมโยงเสนอได้ แต่ปรากฏว่าบริบททางสังคม ในกรณีนี้ กลับมิได้เป็นปัจจัยผลักดันให้ผู้แสดงความคิดเห็นยกขึ้นมาเสนอตั้งเช่นการนำเสนอเนื้อหาในประเภทอื่นๆ สาเหตุที่ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ ก็น่าจะมาจากเหตุผลที่กล่าวมาข้างต้น

เช่นเดียวกับเรื่องวิทยาศาสตร์ ก็อาจดูเป็นเรื่องไกลตัว กระนั้นก็ตามหลายเรื่องกำลังอยู่ในกระแสความสนใจ อาทิ การโคลนนิ่ง อาหาร GMO อาจมีผู้ฟังที่ติดตามข้อมูลข่าวสารกำลังรอคอยฟังคำตอบจากนักการศาสนาทางคุดบะฮ์วันศุกร์ว่ามีทัศนะต่อเรื่องนี้เช่นไร แต่ปรากฏว่า มีพูดถึงเรื่องแนวนี้น้อยมาก ที่เป็นเช่นนี้ ส่วนหนึ่งมาจากความยากในการอธิบายเรื่องดังกล่าวให้ผู้ฟังส่วนใหญ่ที่มีความหลากหลายทางการศึกษา สามารถเข้าใจในเวลาจำกัด

นอกจากนี้ ความยากในการที่ผู้พูดจะต้องเชื่อมโยงเรื่องแนวนี้นี้เข้ากับหลักการศาสนาก็มีอยู่สูงเช่นกัน อีกทั้ง “การฟัตวา” หรือ “การวินิจฉัยตัดสิน” ซึ่งขาดต่อประเด็นปัญหาทางวิทยาศาสตร์ซึ่งมีความสลับซับซ้อน ก็ต้องอาศัยทักษะความรู้สูงมาก จะเห็นได้ว่าประเด็นทางวิทยาศาสตร์ที่ปรากฏในคุดบะฮ์วันศุกร์ที่นี้ อาทิ อาหาร GMO เป็นต้น ผู้พูดเพียงแต่หยิบยกมาพูดสั้นๆ โดยไม่เจาะลึกในเนื้อ

จากที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นถึงปัจจัยต่างๆ ที่มีอิทธิพลต่อการนำเสนอเนื้อหาคุดบะฮ์วันศุกร์ของมัสยิดอันวาริสซุนนะห์ คือ ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับสภาพชุมชนหรือบริบททางสังคมที่แวดล้อมผู้ฟังในขณะนั้น ปัจจัยที่เกี่ยวกับผู้ฟัง ผู้พูด ตลอดจนปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับตัวพิธีกรรมเอง

เหตุใดเนื้อหาว่าด้วยการศรัทธาทางศาสนา, คุณธรรม/จริยธรรม และศาสนกิจ/พิธีกรรมทางศาสนา ถูกนำเสนอในคุดบะฮ์วันศุกร์ในปริมาณสูงมาก นั่นก็เพราะผู้พูดและผู้ฟังมีความเห็นตรงกันว่าเป็นเรื่องสำคัญ อีกทั้งอยู่ในความสนใจร่วมกันทั้งของผู้พูดและผู้ฟัง นอกจากนี้จากปัจจัยที่คุดบะฮ์วันศุกร์เป็นพิธีกรรมทางศาสนา มีเวลาจำกัดในการนำเสนอ ก็มีส่วนอย่างมาก ทำให้ต้องนำเสนอเนื้อหาว่าด้วยหลักคำสอนทางศาสนาเป็นหลัก นอกจากนี้ ผู้พูดเองก็ถนัดที่จะพูด เพราะส่วนใหญ่จบการศึกษาทางด้านศาสนาโดยตรงจากต่างประเทศมุสลิม

สภาพชุมชนหรือบริบททางสังคม ก็มีส่วนอย่างมากทำให้ต้องมีการนำเสนอเนื้อหาว่าด้วยหลักศรัทธาทางศาสนาเกี่ยวกับ “การยึดมั่น” อย่างเข้มข้นในคุดบะฮ์วันศุกร์ ตามด้วยเนื้อหาว่าด้วยเศรษฐกิจ/การค้า/อาชีพ, ปัญหาชุมชน, ข้อมูลข่าวสาร/เหตุการณ์ปัจจุบัน

และแม้บริบททางสังคมเอื้อมากที่จะให้มีการนำเสนอเรื่องบางเรื่องในคุดบะฮ์วันศุกร์ อาทิ เรื่องสิ่งแวดล้อม แต่จากการศึกษาก็ไม่พบเรื่องดังกล่าวในคุดบะฮ์วันศุกร์ มัสยิดอันวาริสซุนนะห์ ทั้งนี้เพราะปัจจัยที่เกี่ยวกับตัวผู้พูด และผู้ฟังมีอิทธิพลต่อการเลือกนำเสนอเนื้อหา “แรงกว่า” บริบททางสังคมในกรณีนี้ นั่นก็คือเรื่องดังกล่าวอาจไม่อยู่ในความสนใจร่วมของทั้งผู้พูดและผู้ฟัง

สำหรับผู้พูด มีความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องวิเคราะห์ผู้ฟังก่อนพูด เพื่อจะได้นำเสนอเนื้อหาสอดคล้องกับความต้องการของผู้ฟัง ผู้ฟังคุดบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริสซุนนะห์มีทั้งคนในและนอกชุมชน การที่ศาสนาบัญญัติให้ชายมุสลิมที่บรรลุนิติภาวะทุกคนต้องเข้าร่วมประกอบพิธี

ศุคตะบะฮ์และละหมาดวันศุกร์ ทำให้ผู้ฟังศุคตะบะฮ์วันศุกร์มีความหลากหลายมาก โดยเฉพาะทางด้านอายุ, การศึกษาทางศาสนาและสามัญ, ฐานะทางเศรษฐกิจสังคม ตลอดจนรสนิยม ความชอบ เป็นต้น ความหลากหลายในด้านต่าง ๆ ที่ว่านี้ มีส่วนกำหนดความสนใจในการรับฟังเนื้อหาศุคตะบะฮ์วันศุกร์ของแต่ละคนให้แตกต่างกันออกไป นอกจากนี้ปัจจัยทางด้านการศึกษา ก็มีส่วนเป็นอย่างมากที่จะทำให้ผู้ฟังเข้าใจในเนื้อหาที่ฟังได้ยากง่ายและเร็วช้า

จากข้อมูลของกรุงเทพมหานคร ระบุว่า ผู้ฟังส่วนใหญ่ในชุมชน ประมาณร้อยละ 89 จบการศึกษาในระดับไม่เกินมัธยมศึกษา และส่วนใหญ่มีอาชีพรับจ้างทั่วไป ฐานะปานกลางถึงลำบาก ลักษณะผู้ฟังเช่นนี้ ผู้แสดงศุคตะบะฮ์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในชุมชน ย่อมจะวิเคราะห์ออกกว่าจะต้องนำเสนอเนื้อหาในลักษณะใด นั่นก็คือ ต้องเน้นหนักการนำเสนอเนื้อหาที่ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้โดยง่าย เป็นหลักคำสอนทางศาสนาพื้นฐานและใกล้ๆ ตัว สามารถนำมาประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ เรื่องในลักษณะนี้จะสอดคล้องกับความต้องการของกลุ่มเป้าหมายส่วนใหญ่ในชุมชน จะเห็นว่าเนื้อหาที่ถูกนำเสนอมากในลำดับต้นๆ ของศุคตะบะฮ์วันศุกร์มีสยิดอันวาริสซุนนะห์ ก็จัดอยู่ในข่ายนี้

จากการสัมภาษณ์ผู้แสดงศุคตะบะฮ์มีสยิดอันวาริสซุนนะห์หลายคนที่นี่บอกว่า เขาต้องปรับการนำเสนอเนื้อหาและวิธีการนำเสนอให้สอดคล้องกับกลุ่มผู้ฟังส่วนใหญ่ บางท่านบอกว่าเตรียมจากบ้านที่จะพูดเรื่องหนึ่ง แต่เมื่อขึ้นพูดจริง กวาดสายตาดูกลุ่มผู้ฟัง ทำให้ต้องปรับเปลี่ยนเรื่องพูดขณะนั้นเลยก็มี มีท่านหนึ่งชอบนำเสนอเรื่องแนวปรัชญา แต่ก็รู้สึกตัวว่าตนนำเสนอเรื่องที่คุณฟังส่วนใหญ่เข้าใจยาก จึงต้องหาวิธีการสื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น หรือไม่ก็เปลี่ยนแนวเรื่องใหม่ ผู้พูดอีกท่านซึ่งชอบพูดตรงไปตรงมา ดุดัน แต่ประเมินแล้วว่าผู้ฟังส่วนใหญ่รับฟังวิธีการสื่อ “แรงๆ” เช่นนี้ไม่ได้ ก็เลยลดระดับความแรงลง

ที่น่าสนใจคือ มีผู้พูดท่านหนึ่งเป็นนักพูด อดีตนักการเมือง ซึ่งในเวทีการบรรยายธรรมโดยทั่วไป ท่านมักชอบพูด ชอบอภิปรายทางด้านการเมือง แต่เมื่อต้องมาขึ้นแสดงศุคตะบะฮ์ที่นี่ ท่านก็พูดเรื่องแนวนั้นไม่ได้มากนัก (เนื้อหาการเมือง/การปกครองถูกนำเสนอในศุคตะบะฮ์ร้อยละ 2.78) เพราะคงประเมินแล้วว่า ผู้ฟังส่วนใหญ่อาจจะไม่สนใจ เพราะรู้สึกว่าเป็นเรื่องไกลตัวไป แตกต่างจากเวทีอภิปรายที่ท่านสามารถพูดในเรื่องที่ท่านถนัดและเห็นว่าสำคัญนี้ได้เต็มที่ เพราะมีกลุ่มเป้าหมาย แพนๆ คอการเมืองที่สนใจรับฟังเรื่องนี้เป็นการเฉพาะอยู่แล้ว ไม่เหมือนกับเวทีศุคตะบะฮ์วันศุกร์ ที่ผู้ฟังถูกศาสนาบัญญัติให้ไปรับฟัง โดยไม่ได้อยู่บนพื้นฐานความสนใจรับฟังในเรื่องนี้เป็น การเฉพาะทุกคน

ด้วยเหตุนี้ จึงเห็นได้ว่า ปัจจัยของผู้พูดจึงมีอิทธิพลอย่างมากที่จะกำหนดเนื้อหาการนำเสนอในศุคตะบะฮ์วันศุกร์ เป็นไปได้ว่า แม้ผู้พูดเป็นนักวิทยาศาสตร์ นักอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ก็เชื่อว่าจะสามารถนำเสนอเนื้อหาประเภทนี้ได้บ่อยครั้งตามต้องการ หากผู้พูดประเมินแล้วว่าเนื้อหาดังกล่าวนี้ไม่สอดคล้องกับสภาพผู้ฟัง

การพูดเรื่องใดก็ตามเกินสติปัญญาผู้ฟังจะรับฟัง จะเข้าทำนองที่ท่านนบีมีฮำมัด (ศ็อลย) บอกว่า “เหมือนเอาสร้อยคอมุกไปแขวนคอหมูได้”

แต่ไม่ว่าอย่างไรก็ตาม ก็เชื่อว่าผู้พูดจะปล่อยให้ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับผู้ฟังมีอิทธิพลต่อตัวผู้พูดในการตัดสินใจเลือกเสนอเนื้อหาคุตบะฮ์ทั้งหมด เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น อาจทำให้ต้องละเลยการเสนอเนื้อหาอีกเป็นจำนวนไม่น้อย ที่เป็นบทบัญญัติทางศาสนาและมีความสำคัญ แต่บังเอิญผู้ฟังไม่สนใจฟัง หรือไม่ก็รู้สึกว่ายาก

ผู้พูดซึ่งเป็นผู้นำศาสนา หรือแม้ก็ผู้ทรงความรู้ อันเป็นที่ยอมรับนับถือของคนในชุมชนย่อมต้องอาศัยฐานะความได้เปรียบนี้ “ชี้นำ” ผู้ฟังบ้างตามแต่กรณีแล้วแต่ความเหมาะสม หรือไม่ก็ต้องคำนึงถึงผู้ฟังอีกส่วนหนึ่งที่เป็น “กลุ่มบน” มีการศึกษาดี ซึ่งสนใจรับฟังเนื้อหาทางเศรษฐกิจการเมืองการปกครอง วิทยาศาสตร์ สิ่งแวดล้อมมาก นอกเหนือจากการศาสนาโดยตรง กลุ่มที่ว่านี้ก็มีอยู่เป็นจำนวนหนึ่ง ส่วนใหญ่เป็นกลุ่ม “คนทำงาน” ที่มาจากภายนอกชุมชน

การ “ชี้นำ” ของผู้พูด ยังมีโอกาสอีกมาก หากพิจารณาถึงหลักคำสอนทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับผู้รับฟังคุตบะฮ์โดยตรงที่ว่าให้รับฟังด้วยความสงบนิ่ง ตั้งใจ เสมือนหนึ่งประกอบพิธีละหมาด กฎที่ว่านี้จะทำให้ผู้พูดสามารถสอดใส่เนื้อหาใดๆ ก็ได้ที่เห็นว่ามีมีความสำคัญต่อผู้ฟัง เพราะอย่างไรเสีย ผู้ฟังก็ต้องอยู่ในภาวะที่ต้องรับฟังด้วยความตั้งใจ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ถ้าคิดเช่นนั้น ก็จะเห็นว่า การนำเสนอเนื้อหาคุตบะฮ์วันศุกร์ อยู่ภายใต้ “การควบคุม” ของผู้แสดงคุตบะฮ์วันศุกร์บนมิมบ์รเกือบทั้งหมด ขึ้นอยู่กับผู้แสดงว่าจะมีวิสัยทัศน์ในการเลือกเนื้อหานำเสนอ มีความสามารถหรือทักษะในการสื่อสาร ทำให้เนื้อหาที่มีความสำคัญนั้นฟังแล้วเข้าใจง่าย “น่าสนใจ” และ “ตรงใจ” ผู้ฟังได้มากน้อยเพียงใด ตลอดจนมีความสามารถหาความเหมาะสมลงตัว หรือปรับ “จุดสมดุลย์” ของความสนใจในการรับฟังระหว่างผู้ฟังที่มีความหลากหลายหรือผู้ฟัง “ระดับบน” และ “ระดับล่าง” ได้มากน้อยเพียงใด

จะเห็นได้ว่า กรณีคุตบะฮ์วันศุกร์มีสยิดใหญ่ๆ ในประเทศมุสลิม อาทิ มาเลเซีย อินโดนีเซีย ที่มีการนำเสนอเนื้อหาอย่างหลากหลาย ทันสมัย ทั้งเอดส์ สิ่งแวดล้อม ยาเสพติด ตลอดจนการขานรับนโยบายด้านการพัฒนาต่างๆ ของรัฐ (นุรุดดีน สารีมิง, สัมภาษณ์, 10 มกราคม 2542 ; อิบรอเฮม ณรงค์รักษาเขต, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2542) นั่นก็ขึ้นอยู่กับวิสัยทัศน์ในการหยิบยกเนื้อหามาแนะนำเสนอของผู้พูดเป็นสำคัญ นอกเหนือจากสภาพผู้ฟังเองก็คงเอื้อให้ผู้พูดเรื่องเช่นนี้ได้สูง

จากบทสัมภาษณ์ของนักวิชาการศาสนา คือ ดร.อับดุลเลาะห์ หนุ่มสุซ (สัมภาษณ์, 18 มกราคม 2542) ต่อไปนี้ จะทำให้ทราบว่ามีวิสัยทัศน์ของผู้พูดในการทำหน้าที่ “ชี้นำ” มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการนำเสนอเนื้อหาให้เป็นไปอย่างหลากหลาย ทันต่อสภาพปัญหา และเหตุการณ์

“ที่น่าสนใจคือ คุตบะฮ์วันศุกร์ในนครมะดีนะฮ์และมักกะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย ซึ่งนำเสนอเรื่องร่วมสมัยที่เกิดขึ้นในสัปดาห์นั้นๆ เช่นวันอานามัยโลก จะพูดถึงเรื่องสาธารณสุข หรือในช่วงสัปดาห์การจราจร จะพูดถึงการมีวินัยและเคารพในกฎจราจร โดยเชื่อมโยงให้เห็นว่าเป็นการทำตามกฎของอัลเลาะห์ (ซุบฮาย) ด้วย นอกนั้นก็มีการแสดงคุตบะฮ์ทางด้านสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีบ่อยครั้งมาก”

กรณีมีสยิดอันวาริสซุนนะห์ ผู้พูดทำหน้าที่ “ชี้นำ” ในการนำเสนอเนื้อหาได้ระดับหนึ่งสังเกตได้จากเนื้อหาคุตบะฮ์บางส่วนที่ปรากฏ อาทิ คุตบะฮ์ทางการเมืองการปกครองว่าด้วย “รัฐอิสลาม” และคุตบะฮ์ว่าด้วยเศรษฐกิจ/การค้า/อาชีพว่าด้วย “สถาบันการเงินแบบอิสลาม” เป็นต้น

ที่แม้ผู้พูดประเมินแล้วว่าอาจจะไม่สอดคล้องกับความสนใจของผู้ฟังส่วนใหญ่ใน “ระดับล่าง” ลักเท่าไร แต่ก็จำเป็นต้องนำเสนอ เพราะเป็นเรื่องสำคัญ

นอกเหนือจากเรื่องเนื้อหา กลวิธีการนำเสนอ และการใช้ภาษาของผู้แสดงจุดบะฮ์ก็มีประเด็นน่าสนใจต่อการอภิปราย สรรพนามที่ผู้แสดงจุดบะฮ์ใช้เรียกผู้ฟัง อาทิ “พี่น้องผู้ศรัทธา” “พี่น้องที่รัก” หรืออื่นๆ ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกันนี้ ล้วนมีส่วนสร้างเสริมความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างผู้พูดและผู้ฟังเป็นอย่างดี การใช้คำเรียกเช่นนี้มาจากฐานความเชื่อทางหลักการศาสนาที่ว่า “มุสลิมนั้นเป็นพี่น้องกัน” นอกจากนี้ การใช้ภาษาอาหรับบางช่วงบางคำในการแสดงจุดบะฮ์ ก็ยิ่งทำให้ทั้ง 2 ฝ่ายรู้สึกใกล้ชิดเป็นกลุ่มเป็นก้อนเดียวกันมากยิ่งขึ้น

การใช้คำทับศัพท์ภาษาอาหรับของผู้พูด ส่วนใหญ่ใช้กับคำง่าย ๆ ซึ่งเป็นที่เข้าใจและรับรู้ของผู้ฟังโดยทั่วไป อาทิ ดุนยา (โลกนี้), อาคิรัต (โลกหน้า), ซอบร์ (อดทน), เตาบัต (สำนึกผิด), ตักวา (ยำเกรง) เป็นต้น หรือไม่ก็กล่าวเป็นภาษาอาหรับตลอดประโยคที่เป็นบทบัญญัติจากคัมภีร์อัลกุรอาน รวมถึงเมื่อมีการยกหะดีษหรือคำกล่าวของท่านนบีมุฮัมมัด (คือลย)

วิธีการสื่อเช่นนี้ ทำให้ผู้พูดดูน่าเชื่อถือมากขึ้นในสายตาผู้ฟัง เพราะภาษาอาหรับเป็นภาษาทางศาสนาอิสลาม คัมภีร์กุรอานและหะดีษก็ล้วนเป็นภาษาอาหรับ และไม่เพียงแต่หยิบยกขึ้นมาในลักษณะของการท่องจำ แต่ผู้พูดยังสามารถตีความขยายความอัลกุรอานและหะดีษได้โดยไม่ติดขัด ทั้งหมดนี้ ย่อมเป็นตัวชี้วัดว่าผู้พูดผ่านการศึกษาด้านศาสนาเป็นอย่างดี

ผู้พูดหลายคนยังสร้างความใกล้ชิดน่าเชื่อถือให้กับผู้ฟังยิ่งขึ้น โดยเลือกสวมใส่เสื้อผ้าขณะประกอบพิธีจุดบะฮ์ ในรูปแบบที่สอดคล้องกับค่านิยมและประเพณีการแต่งกายของผู้ฟังและมุสลิมโดยทั่วไปในสังคมไทย ส่วนใหญ่เป็นชุดที่ได้รับอิทธิพลจากประเทศมุสลิมในกลุ่มประเทศอาหรับอินเดีย ปากีสถาน และมลายู อาทิ ที่เรียกว่า “ชุดใต้ป” “ชุดปากี” และ “เสื้อกุรง” มีเป็นจำนวนมากนิยมใส่เสื้อแขนยาว ท่อนล่างเป็นโสร่ง มีบางกรณีที่ผู้พูดแต่งกายในชุดสากลปกติ แต่ทุกคนก็ต้องสวมหมวกทรงกลมเล็กๆ ไว้บนศีรษะ อันเป็นการเลียนแบบการแต่งกายของท่านนบีมุฮัมมัด (คือลย) ตามความเชื่อของผู้ฟังและสังคมมุสลิมส่วนใหญ่

ผู้พูดให้สัมภาษณ์ว่าที่ต้องแต่งกายเหมือนหรือกระเตียดไปทางประเทศมุสลิม ก็เพราะต้องการสร้างการยอมรับในกลุ่มผู้ฟัง แม้จะทราบดีว่าตามบทบัญญัติทางศาสนาแล้ว การแต่งกายให้สะอาด ปกปิดสิ่งที่พึงสงวนหรือ “เอาเราะฮ์” ให้มิดชิดก็เป็นอันใช้ได้แล้ว

อันที่จริง ในพิธีจุดบะฮ์วันศุกร์ทั้งตัวผู้พูดและผู้รับสาร ต่างก็อยู่ในวัฒนธรรมเดียวกัน มีความเหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน (Homophily) อยู่ ทั้งในด้านเพศ เชื้อชาติ ศาสนา การสร้างความคล้ายคลึงกันยิ่งขึ้นโดยภาษาที่สื่อและการแต่งกาย จะทำให้ทั้ง 2 ฝ่าย ~~ประจักษ์~~สนิทชิดเชื้อเป็นกลุ่มก้อนเดียวกันยิ่งขึ้น การสื่อสารที่เกิดขึ้นในลักษณะเช่นนี้เอง ที่จะทำให้เกิดความเข้าใจตรงกันง่ายขึ้นในความหมายของสารที่สื่อและยังทำให้ผู้ฟังเกิดการยอมรับในสารที่สื่อนั้นสูงด้วย

ส่วนกลวิธีในการนำเสนอเนื้อหาจุดบะฮ์ใช้วิธีการจูงใจทั้งด้านบวก (POSITIVE APPROACH) และลบ (NEGATIVE APPROACH) ผู้พูดใช้วิธีเชิญชวนให้คนทำดี โดยบอกว่าจะได้รับผลตอบแทนคือ “เข้าสวรรค์” และหากทำชั่วก็ย่อมจะได้รับการลงโทษ “ตกนรก” กลวิธีจูง

ใจเช่นนี้ ส่งผลกระทบต่อความรู้สึกนึกคิดของผู้ฟังไม่น้อยเลยทีเดียว เพราะเป็นการตอกย้ำความเชื่อเรื่องนรก-สวรรค์ อันเป็นทฤษฎีทางศาสนา ที่มีอยู่อย่างหนักแน่นอยู่แล้วในใจผู้ฟัง จากการสัมภาษณ์ผู้ฟัง พบว่าผู้ฟังส่วนใหญ่ เห็นว่านรกและการทรมานทุกข์ทรมานในนรก สามารถสร้างความหวาดหวั่นให้เกิดขึ้นในจิตใจขณะรับฟังได้มาก อันจะส่งผลต่อการควบคุมพฤติกรรมของผู้ฟัง ให้เป็นคนดี อยู่ในครรลองของศาสนาต่อไป

3. สรุปและอภิปรายผลบทบาทด้านต่าง ๆ ของคุตบะฮ์วันศุกร์ที่มีในชุมชน

สรุปผลการวิจัย

จากเนื้อหาประเภทต่าง ๆ ที่ปรากฏในคุตบะฮ์วันศุกร์ประกอบด้วยข้อมูลในการสัมภาษณ์ และการสังเกตแบบมีส่วนร่วมของผู้วิจัย ทำให้ค้นพบว่าคุตบะฮ์วันศุกร์มีบทบาทดังต่อไปนี้

- 1.บทบาทในการชักชวนนอบน้อมสั่งสอน
- 2.บทบาทในการขัดเกลาทบทวนใคร่ครวญชีวิต
- 3.บทบาทในการเผยแผ่ศาสนาและให้การศึกษา
- 4.บทบาทในการสร้างเอกภาพในชุมชน
- 5.บทบาทในการปลอบประโลมจรรโลงใจ
- 6.บทบาทในการสะท้อนปัญหาชุมชน
- 7.บทบาทในการให้ข้อมูลข่าวสาร

อภิปรายผลการวิจัยได้ดังนี้

เนื้อหาคุตบะฮ์วันศุกร์ เป็นศาสนกิจทางศาสนาอิสลามที่กำหนดให้ชายมุสลิมต้องประกอบพิธีทุกคน เพื่อรับฟังข้อตักเตือนการอบรมสั่งสอนจากผู้นำศาสนา ดังนั้นบทบาทของคุตบะฮ์ที่เด่นชัดมากที่สุดจึงเป็นบทบาทด้านศาสนา ซึ่งเป็นกลุ่มบทบาทในข้อ 1, 2 และข้อ 3

บทบาททั้ง 3 ข้อนี้ ผู้พูดหวังผลให้ผู้ฟังเกิดการเปลี่ยนแปลงในความคิด ความรู้สึก และการประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปตามหลักการศาสนา ซึ่งจากการสัมภาษณ์และการสังเกต พบว่า คุตบะฮ์มีส่วนสัมพันธ์กับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของผู้ฟังได้ในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะข้อปฏิบัติพื้นฐานที่ไม่สลับซับซ้อน สามารถปฏิบัติได้ง่ายด้วยตนเองในชีวิตประจำวัน อาทิ การให้สลาม การขออูอาหรือขอพร การเตาบัตตัวต่อพระเจ้า เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมในระดับที่ยาก หรือการเปลี่ยนแปลงชีวิตในลักษณะกลับเนื้อกลับตัวเป็นคนดีสู่หลักการศาสนาอิสลามนั้น แม้ว่าจากการให้สัมภาษณ์พบว่า ผู้ให้สัมภาษณ์หลายคน ได้ยืนยันกับผู้วิจัยว่าเป็นผลมาจากการรับฟังคุตบะฮ์ แต่ผู้วิจัยก็ไม่ปักใจเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงในชีวิตประเภทหน้ามือเป็นหลังมือ จะเกิดจากการรับฟังคุตบะฮ์เพียงประการเดียว

คิดว่าน่าจะมีปัจจัยแวดล้อมอื่นมาเป็นตัวประกอบร่วมด้วย เช่น บุคคลแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อความคิดและการกระทำ การเรียนรู้หลักธรรมทางศาสนาจากช่องทางต่าง ๆ มาอย่างต่อเนื่องนอกจากช่องทางคุตบะฮ์ การเห็นแบบอย่างที่ดีจากผู้อื่น หรือมีอายุมากรู้สึกตัวเองใกล้ตายจึงต้องปรับเปลี่ยนตนเองเป็นคนดี เพราะไม่อยากเสียดกนรก เป็นต้น

จะเห็นได้ว่ามีสยิดอันวาริสซุนนะห์และโรงเรียนศาสนูปถัมภ์เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ และการศึกษาในชุมชนสุเหร่าคลองเคล็ดและชุมชนใกล้เคียงทั้งในระบบและนอกระบบ เช่น มีการสอนศาสนาเพิ่มเติมหลังละหมาดมักริบ อีชา ซุบฮิ เกือบทุกวันที่มีสยิด สำหรับวันปกติที่โรงเรียนศาสนูปถัมภ์ก็ได้เปิดสอนศาสนาแก่นักเรียนเหมือนโรงเรียนทั่วไป วันเสาร์เปิดสอนบรรยายธรรมแก่บุคคลทั่วไป นอกจากนี้ทั้งคนในและนอกชุมชนก็จะได้รับฟังหลักธรรมคำสอนทางศาสนา ซึ่งทางโรงเรียนศาสนูปถัมภ์เป็นผู้จัด ออกอากาศทางสถานีวิทยุ เอ เอ็ม ทอ.1251 กิโลเฮิร์ตซ์ ทุกวันในกรุงเทพฯ ในชุมชนยังมีกลุ่มตะวะฮ์ฮ์ดัลลิหม์ที่ทำหน้าที่เผยแพร่ศาสนาเชิญชวนให้คนภายในและภายนอกชุมชนหันมากระทำความดีอีกด้วย สภาพเช่นนี้เอื้ออย่างมาก ที่จะทำให้คนในชุมชนที่ใฝ่เรียนรู้ ซึมซาบหลักธรรมคำสอน จนเกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมตามครรลองศาสนาได้ในที่สุด

อย่างไรก็ตาม กรณีการเปลี่ยนแปลงชีวิตที่มาจากการฟังคุตบะฮ์เป็นหลักนั้นก็อาจเป็นไปได้ คือมาจากการได้รับฟังคุตบะฮ์ที่ทรงพลัง มีประสิทธิภาพของผู้พูด ที่เขาศรัทธาและเป็นแบบอย่างที่ดีให้เห็นสะสมมาอย่างต่อเนื่อง จนสามารถบ่มเพาะหรือกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชีวิตได้ในที่สุดเช่นกัน ซึ่งจากการสังเกต ก็พบว่าคุตบะฮ์ที่มีสยิดอันวาริสซุนนะห์โดยรวมมีประสิทธิภาพทั้งเนื้อหา ตัวผู้พูด บรรยากาศแวดล้อมในมีสยิดขณะรับฟัง ตลอดจนกฎเกณฑ์ทางศาสนาที่ได้รับฟังอย่างมีสมาธิสงบ ตั้งใจฟังคุตบะฮ์อันเป็นโอการจากพระผู้เป็นเจ้า ย่อมจะเป็นปัจจัยสำคัญให้คุตบะฮ์มีประสิทธิภาพ โนม่น้าวให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชีวิตของผู้ฟังได้

ผู้ให้สัมภาษณ์ บางท่านกล่าวว่า คุตบะฮ์มีอิทธิพลต่อเขาเพราะเขาเห็นว่าผู้แสดงคุตบะฮ์เป็นบุคคลที่เขาเคารพนับถือและปฏิบัติตามสิ่งที่เขาสอนให้เห็นจริง

บทบาทที่เห็นได้เด่นชัดอีก คือบทบาทในการสร้างเอกภาพในชุมชนและบทบาทในการปลอบประโลมใจ พบว่าในบทบาทแรก เป็นบทบาทโดดเด่นที่ปรากฏในสื่อประเพณีโดยทั่วไป อาทิตงานของกาฎูจนา แก้วเทพ (2539) ที่ได้กล่าวถึงหน้าที่สำคัญ ๆ ของสื่อประเพณี โดยหยิบยกกรณีผลการศึกษานักวิชาการเยอรมัน สำนักแฟรงค์เฟิร์ต ที่พบว่าสื่อประเพณีมีหน้าที่มากมายกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับสื่อมวลชน หนึ่งในหน้าที่หลากหลายนี้คือ การสร้างความสามัคคีระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ เช่นเดียวกับการศึกษาของศรีปาน รัตติกาลชลากร (2538) และพรพิไลเทพคำ (2539) ต่างก็พบว่าสื่อประเพณี มีบทบาทสำคัญประการหนึ่งคือเสริมสร้างความสัมพันธ์และแสดงความเป็นเอกภาพของชุมชน

สำหรับบทบาทการสร้างเอกภาพและความรักความสามัคคีในสื่อคุตบะฮ์วันศุกร์ของมีสยิดอันวาริสซุนนะห์นั้น มีลักษณะพิเศษกว่าสื่อประเพณีโดยทั่วไป เพราะเป็นบทบาทที่ต้องแสดงโดยตรงตามบทบัญญัติของศาสนาอิสลาม ที่สอนให้มุสลิมรักใคร่สามัคคี เป็นพี่น้องกัน เปรียบเสมือนเรือนร่างเดียวกัน ส่วนหนึ่งส่วนใดเจ็บปวด ส่วนอื่นก็ต้องรู้สึกเจ็บปวดด้วย ด้วยเหตุนี้ เนื้อหาใน

คุตบะฮ์วันศุกร์จึงได้กล่าวเน้นย้ำถึงเรื่องนี้โดยตรงเป็นพิเศษ มีปรากฏทั้งในเนื้อหาว่าด้วยคุณธรรม/จริยธรรม, ว่าด้วยศาสนกิจ/พิธีกรรมทางศาสนา อันจะช่วยเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้องมุสลิม ตลอดจนกรณีอญาติ โดยเฉพาะในช่วงที่มีปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้น ก็จะถูกเน้นย้ำความสัมพันธ์ความปรองดองยิ่งขึ้น

นอกจากนั้นยังได้เห็นถึงบทบาทการสร้างเอกภาพในชุมชนของคุตบะฮ์วันศุกร์โดยอ้อมอีกด้วย จากการที่ศาสนาบังคับให้มุสลิมชายบรรลุปากาฮ์ทุกคนต้องประกอบพิธีคุตบะฮ์และละหมาดร่วมกันที่มีสยิด 1 วันในรอบสัปดาห์ มีสยิดจึงเป็นศูนย์กลางของการประกอบพิธีและพบปะระหว่างมุสลิมในชุมชนและที่เดินทางมาจากชุมชนอื่นๆ และมีเพียงแต่สร้างความสัมพันธ์ในหมู่ชายเท่านั้น ในหมู่หญิงก็เกิดขึ้น หากมีหญิงมาร่วมรับฟังด้วย อย่างกรณีที่มีสยิดอันวาริสซุนนะห์

ภายหลังเสร็จจากการละหมาดวันศุกร์ ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่าผู้ร่วมละหมาดมักจับมือให้สลามไปตามทักซุซซึ่งกันและกันเสมอ หรือบางกลุ่มก็นั่งตั้งวงพูดคุยแลกเปลี่ยนกันในสยิด ซึ่งจะทำให้เกิดการสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชนและระหว่างชุมชนให้มีความสนิทสนมกันมากยิ่งขึ้น อันจะเป็นการสร้างเอกภาพแผ่กว้างขยายไปสู่ชุมชนต่าง ๆ มากขึ้นในโอกาสต่อไป

ส่วนบทบาทการปลอบประโลมจรรโลงใจนั้น ไม่ปรากฏว่าค้นพบในสื่อประเพณีประเภทอื่นๆที่หลายคนทำการศึกษา ผู้วิจัยเห็นว่าบทบาทนี้มีเป็นกรณีพิเศษของคุตบะฮ์วันศุกร์ที่มีสยิดอันวาริสซุนนะห์ และคิดว่าเป็นบทบาทเฉพาะของสื่อทางพิธีกรรมที่มุ่งสร้างผลกระทบต่อจิตใจและอารมณ์ความรู้สึกของผู้ฟัง การแสดงบทบาทนี้ยังสัมพันธ์กับบริบทและสถานการณ์ของชุมชนหรือสังคมในขณะนั้นด้วย

จะเห็นได้ว่าเนื้อหาที่ก่อให้เกิดการปลอบประโลมจรรโลงใจผู้ฟังนั้น ส่วนใหญ่มุ่งเป้าหมายสื่อถึงกลุ่มคนจนที่มีเป็นจำนวนมากในชุมชนสุเหร่าคลองเคล็ด ความยากลำบากของคนจนเหล่านี้ถูกซ้ำเติมทับทวีขึ้นจากพิษเศรษฐกิจตกต่ำยุค IMF ส่วนผู้ฟังโดยทั่วไปก็ย่อมจะได้รับการปลอบประโลมใจจากคุตบะฮ์วันศุกร์ที่ได้เช่นกัน เพราะได้รับผลกระทบจากพิษเศรษฐกิจ IMF ไม่มากนัก

จากสถานการณ์และสภาพเศรษฐกิจของชุมชนเช่นนี้เอง จึงทำให้คุตบะฮ์วันศุกร์จำเป็นต้องแสดงบทบาทสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น บางที่อาจไม่ค้นพบบทบาทนี้ ในสถานการณ์ปกติ หรือค้นพบ แต่ก็ไม่เข้มข้นเท่าสถานการณ์ในยามวิกฤติ

สำหรับบทบาทในการให้ข้อมูลข่าวสารนั้นถือเป็นบทบาทรอง ๆ ไม่ใช่บทบาทหลักๆ ดังบทบาทก่อนหน้านี้นี้ ผลการศึกษาออกมา ไม่แตกต่างจากที่ปรากฏในสื่อประเพณีอื่นๆ คือ การให้ข้อมูลข่าวสาร รายงานเหตุการณ์ปัจจุบันมักมีในลักษณะสอดแทรกตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้นและความสนใจของผู้คนในขณะนั้น

ผู้วิจัยค้นพบว่ามียุ 2 ครั้ง ที่ผู้แสดงคุตบะฮ์แสดงบทบาทนี้อย่างเห็นได้ชัด จากกรณีอิรักถูกอเมริกาและอังกฤษถล่ม และกรณีของวิกฤติ IMF โดยเสนอให้นำสถาบันการเงินแบบอิสลามแบบปลอดดอกเบี้ยมาแก้ปัญหาการเงินของมุสลิมในไทยซึ่งขณะที่เป็นที่ต้นตัวของมุสลิมที่เป็นชนกลุ่มน้อยในหลายประเทศ

จึงสรุปได้ว่าบทบาทในการให้ข้อมูลข่าวสารของคุณบะฮ์จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อได้เกิดเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่สามารถนำมาเชื่อมโยงสู่หลักการศาสนา หรือไม่มีผลกระทบต่อพี่น้องมุสลิมโดยตรง นอกจากนั้นบทบาทนี้ก็อาจจะมีขึ้นได้ จากความสนใจส่วนตัวของผู้แสดงคุณบะฮ์ต่อข้อมูลข่าวสาร จึงได้หยิบยกขึ้นมาแนะนำเสนอ ซึ่งพบว่าผู้แสดงคุณบะฮ์ของมัสยิดอันวาริส ชุมนนะห์โดยรวม ต่างสนใจติดตามข้อมูลข่าวสารจากสื่อต่าง ๆ ทั้งในและต่างประเทศ

ส่วนบทบาทในการสะท้อนปัญหาชุมชนและกระตุ้นให้เกิดการป้องกันแก้ไขปัญหาร่วมกันนั้น นับว่าเป็นบทบาทที่โดดเด่นของคุณบะฮ์วันศุกร์มัสยิดอันวาริส ชุมนนะห์ ที่ผู้พูดมักหยิบยกเรื่องนี้มาพูดสอดแทรกนำเสนอเกือบทุกวันศุกร์ แม้จะไม่กระเทาะเจาะลึกถึงปัญหาและทางออก แต่ก็เปิดจุดเริ่มให้ผู้ฟังได้จุกคิดสนใจปัญหาใกล้ตัว พร้อมจะร่วมมือป้องกันแก้ไขต่อไป

อันที่จริงบทบาทนี้ ต้องเป็นบทบาทภาคบังคับของคุณบะฮ์วันศุกร์ด้วยซ้ำ เหมือนๆกับบทบาทในการตักเตือนอบรมสั่งสอน เพราะบทบัญญัติทางศาสนาอิสลาม กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าให้มนุษย์มีหน้าที่ตักเตือนกันในการทำความดีและห้ามปรามในการทำชั่ว หากมีความชั่วร้ายหรือปัญหาเกิดขึ้นในชุมชน โดยทุกคนนิ่งเฉย มุสลิมเชื่อว่าสักวันหนึ่งพระเจ้าจะลงบาลอ (ลงโทษ) ทุกคนในชุมชน ไม่ว่าจะคนดีหรือคนชั่ว เช่น ให้เกิดน้ำท่วม ความแห้งแล้ง เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ผู้แสดงคุณบะฮ์วันศุกร์จึงหมั่นกำชับให้ผู้ฟังสนใจรับรู้ในปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนและพร้อมช่วยกันคิดแก้ไขปัญหา

การแสดงบทบาทนี้ยังสัมพันธ์กับลักษณะปัญหาที่เกิดขึ้นจริงในชุมชนด้วย ซึ่งขณะนี้ชุมชนสุเหร่าคลองเคล็ดกำลังประสบปัญหาเสพติดและอบายมุขอื่น ๆ ที่มากับความเจริญทางวัตถุ คุณบะฮ์วันศุกร์ที่นี่ จึงต้องแสดงบทบาทนี้ อย่างละเอียดไม่ได้เลย

บทบาทในการสะท้อนปัญหาชุมชนมักสัมพันธ์กับบทบาทในการให้ข้อมูลข่าวสารในลักษณะที่ผู้แสดงคุณบะฮ์มักจะยกหรือชูประเด็นข้อมูลข่าวสารเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นตัวอย่างแล้วพูดเชื่อมโยงเสมือนเป็นกระจกสะท้อนปัญหาในชุมชนให้ผู้ฟังสนใจฟังเพื่อร่วมกันคิดแก้ไขในโอกาสต่อไป

บทบาทที่สำคัญของการสื่อสารและเป็นบทบาทสำคัญของสื่อประเพณีโดยทั่วไปเช่นกัน คือ การให้ความบันเทิง แต่ยอมไม่ปรากฏบทบาทนี้ในคุณบะฮ์วันศุกร์ ซึ่งแม้เข้าข่ายว่าเป็นสื่อประเพณี แต่ก็อยู่ในประเภทพิธีกรรม ที่มีกฎบังคับในการประกอบพิธีอย่างเคร่งครัด โดยมีเงื่อนไขในการแสดงและการนำเสนอเนื้อหาคุณบะฮ์อยู่ว่าจะต้องเป็นเรื่องจริงจัง ไม่ใช่เรื่องที่พูดแล้วชวนให้คนหัวเราะหรือเรื่องการสร้างมุขตลก อีกทั้งขณะแสดงหรือพูดก็ต้องพูดให้ซึ้งซึ้งเอาจริงเอาจัง ตามที่ปรากฏในหะดีษหรือแบบอย่างของนบีมุฮัมมัด(ศ็อลฯ) ให้ผู้ฟังตระหนักว่าเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องนำไปประพฤติปฏิบัติ ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์ผู้แสดงคุณบะฮ์บางท่านที่มักมีมุขตลกในขณะบรรยายธรรมในวาระปกติ แต่เมื่อขึ้นแสดงคุณบะฮ์กลับไม่มีมุขตลกหลงคิดอยู่เลย ผู้แสดงคุณบะฮ์ท่านนี้กล่าวว่าที่เป็นเช่นนี้เพราะต้องการให้เป็นไปตามหะดีษนบี อาจมีปรากฏให้เห็นบ้างในน้อยคุณบะฮ์ที่ผู้พูดยกเป็นคำอุปมาอุปไมยหรือตัวอย่างประกอบการพูดซึ่งบางครั้งสามาถสร้างอารมณ์ขันแก่ผู้ฟังได้โดยไม่เจตนา

ข้อเสนอแนะทั่วไป

1. เนื้อหาที่นำเสนอในชุดบะฮ์วันศุกร์มีหลากหลาย แต่ควรกระจายการนำเสนอเนื้อหาให้ครอบคลุมประเภทต่าง ๆ ให้มากขึ้น เพื่อให้ชุดบะฮ์วันศุกร์เกิดประโยชน์ครอบคลุมในทุกมิติของการดำเนินชีวิต ตามหลักการอิสลามอย่างแท้จริง

จากการวิจัยพบว่าเนื้อหาที่มีการกล่าวถึงในอันดับท้ายๆ โดยเฉพาะวิทยาศาสตร์ถูกกล่าวถึงน้อยที่สุดในชุดบะฮ์วันศุกร์มัสดออันวาริสซุนนะห์ และเนื้อหาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมไม่ได้ถูกกล่าวถึงเลย ดังนั้นทางมัสดออันวาริสซุนนะห์จึงควรพยายามเพิ่มเนื้อหาเหล่านี้บ้างในชุดบะฮ์ ในกระแสที่โลกกำลังตื่นตัวในวิทยาศาสตร์และสิ่งแวดล้อม เพราะเนื้อหาดังกล่าวเป็นเรื่องสำคัญ เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตมนุษย์และมีบัญญัติไว้ไม่น้อยในหลักคำสอนทางศาสนา โดยเฉพาะในคัมภีร์กุรอาน การนำเสนอเนื้อหาในลักษณะของการ “ชี้แนะ” จึงจำเป็นต้องมีอยู่ แล้วแต่ความเหมาะสม ที่สำคัญคือทำอย่างไรจึงจะนำเสนอได้อย่างน่าสนใจ และผู้ฟังเข้าใจได้ง่าย ถ้าเป็นเช่นนี้ ผู้ฟังก็พร้อมที่จะรับฟังเนื้อหาต่างๆ

2. เกี่ยวกับเนื้อหาที่นำเสนอในชุดบะฮ์แต่ละวันศุกร์นั้น ควรกำหนดเพียงไม่เกิน 2 เรื่องให้มีความสัมพันธ์กันเพื่อที่จะใช้เวลาบรรยายเนื้อหาได้มากอย่างเจาะลึกและอาจมีการประชาสัมพันธ์ล่วงหน้าว่าวันศุกร์ต่อไปจะแสดงชุดบะฮ์หลัก ๆ เรื่องอะไร ใครเป็นผู้แสดงชุดบะฮ์พร้อมแนะนำตัว ประวัติคร่าว ๆ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดการเตรียมความพร้อมทั้งผู้แสดงชุดบะฮ์และผู้ฟังอย่างเกิดประสิทธิภาพ ทั้งนี้มัสดออันวาริสซุนนะห์ต้องประเมินว่าชุดบะฮ์เรื่องใดจะอยู่ในความสนใจของผู้ฟังมากที่สุด

3. หากมัสดออันวาริสซุนนะห์ต้องการให้ชุดบะฮ์มีคุณภาพยิ่งขึ้น ควรจัดทำแบบสอบถามความต้องการ ความคาดหวัง และข้อเสนอแนะจากผู้ที่มีส่วนร่วมละหมาดวันศุกร์ เพื่อนำข้อมูลมาพัฒนากระบวนการนำเสนอชุดบะฮ์ของมัสดออันวาริสซุนนะห์ ให้ทันสมัยการณณ์และเกิดประโยชน์แก่ชุมชนให้มากที่สุด

4. การจัดทำให้มีการหมุนเวียนกันพูด หรือผลัดเปลี่ยนกันแสดงชุดบะฮ์เช่นที่มัสดออันวาริสซุนนะห์ทำในปัจจุบัน เป็นวิธีการที่ดีอยู่แล้ว เพราะจะทำให้นำเสนอเนื้อหาได้อย่างหลากหลายตามความสนใจหรือการเห็นความสำคัญในเนื้อหานั้นๆของผู้พูดแต่ละท่าน และจากการสัมภาษณ์ผู้ฟังส่วนใหญ่ ก็พึงพอใจในวิธีการนี้

5. ควรจัดทำบันทึกเทปเสียงชุดบะฮ์ที่ลงทุนไม่มากจัดจำหน่ายหารายได้เข้ามัสดออันวาริสซุนนะห์ แทนที่จะจัดทำซีดีรูปเนื้อหาชุดบะฮ์เพียงอย่างเดียว

6. การแสดงชุดบะฮ์วันศุกร์ที่มัสดออันวาริสซุนนะห์ถือได้ว่าเป็นต้นแบบให้องค์กรที่ควบคุมดูแลมัสดอในประเทศไทย อาทิ สำนักงานคณะกรรมการอิสลามแห่งประเทศไทย สำนักจุฬาราชมนตรี ได้ศึกษาและพัฒนาให้เป็นแบบอย่างแก่มัสยิดต่าง ๆ ได้นำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์มากที่สุด

7.หน่วยงานรัฐหรือองค์กรสถาบันใดก็ตามที่พยายามจะใช้คุดบะฮ์เป็นเครื่องมือในการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร ตลอดจนป้องกันแก้ไขปัญหาในท้องถิ่น สามารถกระทำได้โดยอ้อม และต้องมีเทคนิควิธี เพราะโดยคุณลักษณะทางธรรมชาติของคุดบะฮ์วันศุกร์ เน้นการนำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับหลักศรัทธาทางศาสนา ศาสนกิจ / พิธีกรรมทางศาสนา ตลอดจนคุณธรรมเป็นหลัก ซึ่งคาดว่าคุดบะฮ์วันศุกร์ที่มีสยิดอื่นๆก็คงมีการนำเสนอเนื้อหาในลักษณะนี้เป็นหลักเช่นกัน การเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารและการป้องกันแก้ไขปัญหาในคุดบะฮ์วันศุกร์ นำเสนอได้ในลักษณะสอดแทรกเท่านั้น

อย่างไรก็ตามโดยธรรมชาติของคุดบะฮ์นั้น เป็นสื่อเพื่อการพัฒนาอยู่แล้ว โดยเฉพาะเน้นการพัฒนาทางจิตวิญญาณของมนุษย์ ที่จะส่งผลต่อการพัฒนาและสร้างความสงบสุขให้เกิดขึ้นอย่างแท้จริงต่อชุมชน และสังคมมนุษย์

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1.งานวิจัยครั้งนี้ ใช้เทคนิควิธีในการวิจัยหลายแบบ คือ การวิจัยเชิงเอกสาร การวิเคราะห์เนื้อหา การสัมภาษณ์ และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม แม้จะทำให้ได้ข้อมูลรอบด้าน แต่ก็ใช้ระยะเวลา นานมาก ดังนั้นผู้วิจัยที่คิดจะทำวิจัยทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพพร้อม ๆ กันไปเช่นนี้จะต้องมีเวลามากเพียงพอ โดยเฉพาะในช่วงของการเก็บข้อมูลในพื้นที่ ตลอดจนมีการจัดการบริหารเวลาที่ดี

2. ผู้วิจัยที่ต้องการทำวิจัยคุดบะฮ์วันศุกร์ จะต้องทำการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับหลักการพื้นฐานทางศาสนาอิสลามให้เข้าใจชัดเจนก่อนลงมือทำการศึกษา โดยเฉพาะหากต้องลงพื้นที่เก็บข้อมูลในชุมชนมุสลิม เพราะศาสนาอิสลามมีความละเอียดอ่อน และมีรายละเอียดปลีกย่อยมาก หากไม่ศึกษาโดยละเอียด จะทำให้มีปัญหาเมื่อต้องลงพื้นที่เก็บข้อมูล

3.เนื่องจากงานวิจัยนี้เป็นการศึกษาวิจัยเฉพาะที่มีสยิดอันวาริสซุนนะห์ ในกรุงเทพมหานคร ยังมีสยิดอื่นๆที่น่าสนใจสามารถทำวิจัยในลักษณะเดียวกันนี้ได้อีกหลายแห่ง เช่น ในกรุงเทพมหานคร ที่มีสยิดฮารูน บางรัก, มีสยิดกมาลุลอิสลาม เขตคลองสามวา, มีสยิดที่ศูนย์กลางอิสลามแห่งประเทศไทย คลองตัน และมีสยิดทำอิฐ ในจังหวัดนนทบุรี

4. มีสยิดในจังหวัดชายแดนภาคใต้ก็น่าจะได้รับเลือกเป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาวิจัย แต่ผู้วิจัยจะต้องเข้าใจในภาษามลายูซึ่งเป็นภาษาท้องถิ่นที่ใช้แสดงคุดบะฮ์วันศุกร์ที่นั่น

5. ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทคุดบะฮ์วันศุกร์ต่อสตรีและเยาวชน ในกรณีที่สตรีนั้นแม้ศาสนาไม่ได้กำหนดให้ต้องมาประกอบพิธีเช่นชาย แต่ก็ยังเป็นกลุ่มที่มีบทบาทต่อครอบครัวและชุมชน ส่วนเยาวชนเป็นกลุ่มที่ต้องเข้ามารับผิดชอบดูแลชุมชนในอนาคต อีกทั้งยังน่าจะเชื่อว่า พิธีคุดบะฮ์ที่ศาสนากำหนดให้ชายต้องมารับฟัง ไม่บังคับสตรี มีการกล่าวถึงสตรีหรือไม่ อย่างไร

6. ควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับประสิทธิภาพและประสิทธิผล หรือไม่ก็ความคาดหวัง ความพึงพอใจของผู้ฟังคุดบะฮ์วันศุกร์ เพื่อประโยชน์ต่อการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการนำเสนอคุดบะฮ์วันศุกร์ให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ฟังอย่างแท้จริง ของมีสยิดที่ศึกษา

7. หน่วยงานรัฐหลายหน่วยงานทางภาคได้พยายามใช้คุตบะฮ์วันศุกร์เป็นสื่อเพื่อการพัฒนา และป้องกันแก้ไขปัญหาของชุมชน ควรศึกษาวิจัยเกี่ยวกับศักยภาพและข้อจำกัดในการนำสื่อประเภทนี้มาใช้ในการพัฒนา

8. เนื้อหาเกี่ยวกับข้อมูลข่าวสาร และปัญหาสังคมที่ปรากฏในคุตบะฮ์วันศุกร์นั้นน่าสนใจ ควรมีการศึกษาโดยการวิเคราะห์เนื้อหา 2 ประเภทดังกล่าวเป็นการเฉพาะในมัสยิดที่คาดว่าจะค้นพบการนำเสนอเนื้อหาประเภทนี้มาก อาทิ มัสยิดที่ศูนย์กลางอิสลามแห่งประเทศไทย คลองตัน เป็นต้น หรือมัสยิดหลายแห่งร่วมกัน จากนั้นอาจศึกษาถึงกลวิธีในการนำเสนอเนื้อหาดังกล่าว และสัมภาษณ์ผู้พูดถึงที่มาของการนำเสนอเนื้อหาดังกล่าวร่วมด้วยก็ได้

9. มัสยิดหลายแห่งพยายามเผยแพร่คุตบะฮ์วันศุกร์มัสยิดตนผ่านสื่อให้คนในชุมชนและนอกชุมชนได้รับทราบนอกเหนือจากการที่เข้าร่วมรับฟังในพิธีโดยตรง อาทิ นำเทปเสียงออกอากาศทางสถานีวิทยุ, การสรุปเป็นเอกสารเพื่อถ่ายสำเนาหรือตีพิมพ์ในวารสารแจกจ่าย, ออกอากาศผ่านสื่อโทรทัศน์หรือเครื่องขยายเสียงในชุมชน จึงนำศึกษาเกี่ยวกับช่องทางต่างๆ ในการเผยแพร่คุตบะฮ์วันศุกร์ รวมทั้งการผลิตซ้ำ

10. การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างสื่อคุตบะฮ์วันศุกร์ในศาสนาอิสลาม กับสื่อการเทศน์ในศาสนาพุทธก็น่าสนใจ เพราะเป็นสื่อในทางพิธีกรรมเหมือนกัน และมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตผู้ฟัง